

POLITIKA SEKSUALNOSTI: ODGOVOR NA FANTAZMU O UGROŽENOJ NACIJI ILI NEŠTO VIŠE?

SANJA ĐURIN

Institut za etnologiju i folkloristiku
Šubićeva 42
10 000 Zagreb, Hrvatska
sdurin@yahoo.com

UDK: 314.3:32](497.5)

316.6:159.922.1:32](497.5)

Kategorija: Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. 9. 2009.

Prihvaćeno: 10. 11. 2009.

Analizom dominantnog diskursa o seksualnosti u radu se opisuje politika seksualnosti u Hrvatskoj od 1990. godine do danas uobličena u natalitetnu politiku države i Crkve. Tom se politikom nastoji upravljati populacijom i upućuje se na ambivalentnost tog procesa.

Ključne riječi: politika seksualnosti, natalitetna politika, proizvodnja diskursa

“...moć da se jedno stanovništvo izloži općoj smrti jest naličje moći da se drugom stanovništvu jamči očuvanje njegovog opstanka. (...) No opstanak o kojem je riječ nije više pravni – opstanak suvereniteta, već biološki – opstanak pučanstva. Ako je genocid doista san modernih vlasti, to nije stoga što se danas vratilo staro pravo na ubijanje; to je stoga što se moć postavlja i provodi na razini života, vrste, rase i zamašnih fenomena populacije.”

(Foucault 1994a:95)

Ovaj je tekst dio rada u kojem istražujem promjene u reprezentaciji tijela vezane uz seksualnost i politiku seksualnosti u Hrvatskoj nakon 1990. godine jer oko pitanja tijela, intime i seksualnosti s jedne strane vlada sve veća zbunjenost izazivana rascjepom između zahtijeva konzumerističkog i globalizacijskog društva i tradicionalne kulture s kojom se ono susrelo, a s druge se strane gomilaju diskursi o toj tematici. Diskurs rabim u značenju koje mu pridaje Michael Foucault: kao medij kojim se oblikuje stvarnost i stvarnost koju opisujem u nastavku rezultat je politike seksualnosti, tj. proizvodnje diskursa seksualnosti. Osim što je izazvana globalizacijskim procesima koji zahvaćaju Hrvatsku nakon 1990. godine, novu politiku seksualnosti izazvale su i lokalne društvene činjenice poput negativne demografske tendencije i uključenja Crkve u odlučivanje o društveno važnim pitanjima. U radu ću

analizirati diskurs seksualnosti¹ koji je potaknut čežnjom za (biološkim) opstankom nacije, a reflektira se u jedinstvenoj natalitetnoj politici koju na početku nove hrvatske države zajedno provode država i Crkva (mislim ovdje na Katoličku crkvu u Hrvatskoj). No taj je proces upravljanja populacijom ambivalentan i stvara polje borbe za više antagonističkih politika koje ulaze u određene odnose moći, otvarajući različite mogućnosti oblikovanja stvarnosti i artikulacije subjekta.

NOVA DRŽAVA – NOVI IDENTITETI

Renata Salecl objašnjava kako je komunistička partija za vrijeme socijalističkog režima uništila tradicionalne točke identifikacije pa je jedino identitetsko uporište nakon raspada starog režima ostao nacionalni identitet (Salecl 2002). Zamjenom starog režima novim, u Hrvatskoj se proizvode enormne količine novih simbola koji će slijediti političku promjenu i oblikovati nova sidrišta identiteta koja će biti utemeljena na nacionalnosti (vidi Jambrešić-Kirin 2004, 2006; Senjković 2002). Jedan od načina kako će ‘post-socijalistička moralna većina’ definirati razliku između građanskog društva i totalitarne države bit će stvaranjem razlike između morala i korupcije, nazivajući stari režim koruptivnim, navodi Salecl. Nasuprot starom, koruptivnom režimu, demokratski režim bio bi izgrađen na visokim moralnim vrijednostima: “Povratak kršćanskim vrijednostima... predstavljen je kao pobuna protiv nemoralnog socijalističkog autoritarizma” (Salecl 2002:35). Na Prvom općem saboru Hrvatske demokratske zajednice 24. veljače 1990. godine tadašnji predsjednik Hrvatske demokratske zajednice i predsjednički kandidat Franjo Tuđman izrekao je to sljedećim riječima:

“Jednstranačko državno samovlašće ostavlja nam kobne posljedice ne samo u sferi gospodarsko-materijalnog nego i duhovnoga života. Narušene su ili dapače potpuno oborene gotovo sve moralne i radne

¹ Za analizu diskursa seksualnosti poslužili su mi školski udžbenici iz vjeronauka (dva različita izdanja: izdanje iz doba prije nastanka hrvatske države i prvo hrvatsko izdanje vjeronaučnih udžbenika), članci iz katoličkih novina *Glas koncila* (dalje GK) o demografskoj politici (neki su autorski potpisani, a neki ne), politički govori, dokumenti (Nacionalni program demografskog razvitka, Plan i program katoličkog vjeronauka u osnovnoj školi, Kratak vodič kroz CEDAW, Izvještaj Radne grupe Europskog parlamenta o reproduktivnom zdravlju, hiv/aids-u i razvoju 2009).

vrednote na kojima se zasniva suvremeno društvo slobodnoga svijeta. Mjesto znanja, reda, rada i zakonitosti, jednostranački sustav poticao je neznanje i nerad, birokraciju i posvemašnju korupciju.”

(Tuđman 1990)²

Polazeći od ideje prošlog režima kao isključivo destruktivnog prema moralnim načelima i u Hrvatskoj je, kako navodi Salecl, čuvarem moralnih vrijednosti proglašena Katolička crkva, a katoličanstvo postaje čvrsta točka identiteta. Crkva je ušla u javni prostor još i prije raspada starog režima, 1989. godine kad je kardinal Franjo Kuharić prenio vjernicima Božićne čestitke putem javnih medija: “Božić 1989. ulazi u povijest po prvom neposrednom čestitanju putem televizije, radija i tiska prvog biskupa Katoličke crkve u državi kardinala Franje Kuharića i drugih (nad)biskupa i crkvenih predstavnika” (GK 1990, br. 812:8).

U dominantnoj političkoj retorici Crkva je zaslužna za očuvanje kontinuiteta hrvatske nacije u vremenu i prostoru: bila je možda jedino mjesto gdje se (i unutar crkve tijekom bogoslužja, i u crkvenom tisku) u određenoj mjeri toleriralo spominjanje nacionalnosti. Budući da je katolička vjeroispovijest dio hrvatske tradicije, ali ne i dio tradicije svih ostalih nacija koje su živjele u Jugoslaviji, predstavljala je točku razlikovanja između Hrvata i Drugih, ili u doba sukoba Hrvatske i Srbije između dobrih i zlih. Crkva je stekla svoj legitimitet moralne i uzorite i svojim političkim žrtvama. Alojzije Stepinac, ‘filantrop i domoljub, spreman umrijeti za svoja uvjerenja’ (GK 1990, br. 817:2), bio je 1946. godine osuđen na kaznu zatvora zbog svoje angažiranosti za vrijeme Drugog svjetskog rata. Katolička crkva se zbog toga smatrala čuvaricom hrvatskog identiteta, hrvatske kulture i tradicije u vrijeme socijalizma, pa je u novo vrijeme bilo nezamislivo biti Hrvat, a ne

² Socijalistički režim je i te kako inzistirao na visokim moralnim kriterijima u odgoju mladih, doduše motiviran istom željom da bude različit od (malo)građanskog kapitalističkog režima koji ga je ugrožavao. U oba se sustava poštovanje roditelja naglašava kao moralno visokovrijedan čin pa je tako u ondašnjim udžbenicima za hrvatski jezik majka česta tema u pjesmama i tekstovima pa se jednako kao i u novim udžbenicima stvara mit majke kao nježne, blage, pune ljubavi i pažnje za cijelu obitelj (*Dobro jutro 2*, 1983:10: “Njene su oči blage/a ruke tako drage/Stalno me prate/pogledi njeni/Ona je uvijek/najdraža meni”; *Dobro jutro 3*, 1984:9: “Njena ljubav mene grije/njeno srce za me bije/znam: nada mnom uvijek bdije/majka- biće najmilije”; *Zlatna lađa* 1981:31: “U srcu moje mame/ i moje srce kuca”). U udžbeniku iz vjeronauka za 3. razred (*Za stolom ljubavi i pomirenja*, str. 12) ponavlja se tekst i crtež o majčinoj ljubavi iz starog udžbenika (*Katekizam 4*).

biti praktični kršćanin katolik. Ondašnji predsjednik Tuđman naglašavao je veliku ulogu koju je Crkva odigrala za hrvatski narod: "...jer je Crkva u ovom gotovo polstoljetnom totalitarizmu, a treba dodati i onih pet godina prije komunističkog jednostranačja, igrala u životu hrvatskog naroda vrlo važnu pozitivnu ulogu u očuvanju, gotovo bih kazao, i nacionalne svijesti i opstojnosti hrvatskog nacionalnoga bića" (GK 1990, br. 831:6-7).

U intervjuu nakon što je izabran za predsjednika države u svibnju 1990. godine Tuđman obećaje Katoličkoj crvi i ostalim religijskim skupinama apsolutnu slobodu i uključenost u društveno tijelo – otvaranje katoličkih vrtića, škola, fakulteta, centara, katoličkih radijskih i televizijskih programa, dajući tako Crkvi mogućnost sudjelovanja u oblikovanju društvene zbilje. Katolička crkva je dio zapadnoeuropske kulture pa tako i neodvojiv dio hrvatske kulturne tradicije. Na to se posebno željelo ukazati izložbom "Hrvati – kršćanstvo, kultura, umjetnost" koja je otvorena u Vatikanu 1999. godine, gdje su Hrvati proglašeni jednim od najstarijih kršćanskih naroda Europe (GK 1999, br. 1325:2). Stoga je identitet kršćanina postao važan dio hrvatskog identiteta, za što su kroz povijest Hrvati bili spremni i umirati: "nadbiskup Mejia je rekao: 'Jedan narod uspijeva sačuvati svoj identitet u onoj mjeri u kojoj ostaje vjeran svojim počecima. Hrvatski narod, to svi znamo, sačuvao je tu vjernost i uz cijenu prolijevanja krvi vlastitih sinova i kćeri'" (GK 1999, br. 1325:2).

Moram ovdje spomenuti da postoji i druga strana priče o Crkvi u Hrvata. Sustavno iščitavajući katolički tjednik *Glas koncila* 1990.-1994. godine uočila sam u brojevima iz 1990. i 1991. godine brojne političke i povijesne članke kojima se 'oživljava' neprijatelje iz povijesti. Tako s 11. brojem 1990. godine počinje izlaziti feljton "Srpska pravoslavna crkva u Drugom svjetskom ratu", reportaža iz Bučja informira nas "Kako je 1947. godine strijeljana djevojka Kata jer se zaljubila u križara", u istom broju izlazi članak "Izjave lojalnosti okupatorskim vlastima" koji govori o suradnji srpske pravoslavne crkve i njemačkog okupatora popraćen citatom iz novina *Novo vrijeme* 9. 7. 1941. godine: "U brizi za sudbinu srpskog naroda... Sveti Arhijevski Sinod će lojalno izvršivati zakone i naredbe okupatorskih i zemaljskih vlasti". Zaboravlja se da je to vrijeme kada su se i Srbija i Hrvatska borile za nezavisne i samostalne nacionalne države. Potkraj godine izlazi novi feljton "'Židovskom pitanje' u Srbiji u Drugom svjetskom ratu", u broju 28 iz 1991. godine najava teme o četnicima: "Što su o četnicima rekli dva Franje – Kuharić i Tuđman". Zbog takve angažiranosti Crkve u doba stvaranja nove hrvatske države, zbog zasluga Crkve za očuvanje hrvatske kulture i tradicije

u socijalizmu, kao i zbog svjesnosti o utjecaju koji Crkva može imati na mase, državni vrh mlade hrvatske države kreće ruku pod ruku s Crkvom u oblikovanje nove hrvatske stvarnosti.

DISKURS SEKSUALNOSTI – POLITIČKI GOVORI, NOVINE, UDŽBENICI

Društvena stvarnost nije nešto dano, zadano i fiksno, već se stvara diskursima i stalno je u procesu nastajanja. Stuart Hall će reći kako je stvaranje društvenih identiteta čin moći (Hall 1996:5), a moć koja je ovdje na djelu nije hijerarhijska i represivna moć, već moć koju Foucault naziva disciplinska moć (Foucault 2000). Disciplinska moć ima sposobnost “stvaranja novih identiteta i kreiranja stvarnosti” (Armstrong 1994). Iznikla iz potrebe za nadzorom i organizacijom u prostoru unutar zatvorenih institucija (bolnica, zatvora, tvornica, samostana, škola) 18. stoljeća, proširila se je na čitavo društvo vješto upravljajući pojedincem i velikim masama. Promatramo li je u kontekstu čitavog društvenog tijela, disciplinska moć je totalizirajuća i pretvara se u bio-moć (Foucault 2000) koja upravlja čitavom populacijom: bezgranično maštovita i kreativna, proizvodi istinu i stvarnost, stvara subjekte kakve treba da bi rasla i jačala, oblikuje svijet u kojem živimo i upravlja našom voljom, stavovima, vrijednostima, životom. Da bi to mogla, moć stvara znanje, proizvodi diskurs (Foucault 1994; Howarth & Stavrakakis 2000). Jedan nama blizak primjer diskursa je stvaranje ideje o hrvatskoj naciji ili zemlji kao izumirućoj³ kako bi se povećao prirodni prirast stanovništva, zbog čega se razvija čitava demografska politika koja se pokreće nastankom hrvatske države, a dio je diskursa seksualnosti. Prema demografskim statističkim podacima godine 1989. Hrvatska ima vrlo nizak prirodni prirast stanovništva od 1.2‰, gotovo najniži u Europi (Baković 1990), zbog čega se Božić 1989. godine naziva “Najcrniji hrvatski Božić” (GK 1990, br. 814:4). Ti su rezultati izazvali paniku i zabrinutost državnog vrha oko ‘izumiranja hrvatske nacije’, a zategnuta politička situacija i raspad Jugoslavije na samostalne države zahtijevali su ‘brzu i hitnu akciju’ oko demografske politike (obnove). Tako se već na I. općem saboru Hrvatske demokratske zajednice 24. veljače 1990.

³ “Ako se u Hrvatskoj ne dogodi ‘jedno dijete više’... i ako se ne zapriječi epidemija abortusa – to znači: AKO SE OSTANE PRI SADAŠNJEM STANJU... - onda će proces izumiranja Hrvatske trajati samo jedno stoljeće i (...) krajem 21. stoljeća Hrvatska će s današnjom populacijom izumrijeti” (Baković 1990).

godine kao jedan od najvažnijih zadataka nove države definira “zaustavljanje demografskog nazadovanja (...) Radi korjenitih promjena takvoga stanja potrebne su osobito one mjere koje će pospješivati natalitet” naglasio je Franjo Tuđman (Tuđman 1990). Već je 1991. godine na IX. kongresu hrvatskih liječnika tema susreta bila reprodukcija. U predgovoru 113. broju *Liječničkog glasnika* koji je posvećen tom kongresu, liječnik Ante Dražanić spominje kako tema broja nije slučajna jer “Hrvatska ima već više od desetljeća nepovoljno kretanje reprodukcije, nalazi se na dnu ljestvice jugoslavneskih republika, a i među nekoliko najnepovoljnijih u Europi” (Dražanić 1991:107) ili statistički: u Hrvatskoj je 1989. godine bilo 43 227 namjernih pobačaja, odnosno 77,7 na stotinu živo rođene djece (Randić 1991:112). Za provedbu natalitetne politike hrvatski državni vrh regrutirao je i Crkvu. Već se u drugom broju *Glasa koncila* 1990. godine govori “da hrvatski narod postaje sve malobrojniji: u domovini se malo rađa, a u svijetu se topi među druge narode” (GK 1990, br. 813:9) i daje se potpora novoj demografskoj politici sadržanoj u akciji ‘Jedno dijete više’ Pronatalitetnog pokreta, u koju se uključio i “poznati narodni guslar Mile Krajina” pjevajući stihove:

*umire se više nego rađa
to me majko u srce pogađa.
Drugi će nas naselit' narodi
Koji brigu o naciji vodi...*

(GK 1990, br. 813:9).

I Crkvu i državu devedesetih godina dvadesetog stoljeća vodila je ideja etnički čiste Hrvatske što je vidljivo iz često izražavanog straha od genocida, izumiranja ili miješanja, zbog čega se je pokušalo apelirati i na dijasporu da se vrati u domovinu. Država i Crkva vidjele su u demografskoj obnovi zajednički interes očuvanja nacije pa je objekt njihova interesa, interpelacije i diskursa između ostalog postala obitelj ili jedan njezin dio – majka te diskusije o kontracepciji i pravu žene na pobačaj. Diskurs vezan uz pitanja seksualnosti ubrzano buja, raspravlja se o pitanjima braka, obitelji i majčinstva, o seksualnosti mladih, kontracepciji, pobačaju te njegovim psihičkim i socijalnim posljedicama. Normira se što je dobro, ispravno i prihvatljivo, kao u nastavku stihova Mile Krajine:

*Prave majke rađaju potomke,
Odgajaju djevojke i momke...
One nisu za abortus znale
U Boga su vječno vjerovala...*

(GK 1990, br. 813:9)

a pobačaj i svi oblici kontracepcije izloženi su oštrim i jednoznačnim osudama, nazivaju se “tehnologijom usmrćivanja nerođene djece” (Baković 1992:52) ili su svedeni pod zajednički nazivnik ‘ubojstva’: “Ne može se dakle nijekati da namjeran prekid trudnoće nije ubojstvo počinjeno nad nemoćnim i nevinim što inače osuđuju svi ustavi svih ljudskih zajednica” (GK 1991, br. 913:6). U *Glasi koncila* objavljuju se reportaže o obiteljima s velikim brojem djece (npr. “Problemi koji život čine lijepim” GK 1990, br. 813:7; “Siromaštvo nije razlog za nerađanje djece” GK 1994, br. 1021:9), a ginekolozi koji rade pobačaje osuđuju se jer “na svakom usmrćivanju djeteta zarade novaca” (Lisec u Baković 1992:52-54).

Sama država zakonski nije mogla zabraniti kontracepciju ili pobačaje, što niti ne bi bilo u skladu s moći kako je tumači Foucault,⁴ ali je zato omogućila ginekolozima pravo da odbiju obavljanje pobačaja ako to nije u skladu s njihovom savješću ili religijskim uvjerenjima. Stoga je 1991. godine osnovano Hrvatsko katoličko liječničko društvo čiji cilj je bio “da u svom životu i stručnom radu što vjernije svjedoče i provode kršćanska načela u čuvanju ljudskog života od začeća do prirodne smrti.” (GK 1991, br. 872:8). Afirmativnan oblik moći država koristi i poslije, 1992. godine kad je ustanovljeno Ministarstvo obnove s posebnim Odjelom za demografsku i duhovnu obnovu kao i brojne ‘nevladine organizacije’ poput Hrvatskog populacijskog pokreta koje je financirala Vlada, preko spomenutog Odjela. Godine 1994. Hrvatska bilježi znatan gubitak ‘pučanstva’ zbog rata koji već treću godinu traje na njezinim prostorima pa demografska politika postaje još važnija. Predsjednik Tuđman u svojim govorima i dalje naglašava kako je demografski “preporod jedna od bitnih zadaća za budućnost hrvatskoga naroda” (Tuđman 1994). Godinu 1994. Vatikan je proglasio Međunarodnom godinom obitelji i tada Hrvatsku prvi put posjećuje papa Ivan Pavao II., a predsjednik Tuđman će mu u pozdravnom govoru reći kako “hrvatska vlast

⁴ Disciplinska moć, koja upravlja pojedincem i bio-moć, koja je usmjerena na populaciju u cjelini, pripadaju novim tehnologijama moći koje su nastale s 19. stoljećem i pojavom kapitalizma. Dok je suverena moć bila represivna i za ostvarenje svojih ciljeva bila spremna posegnuti za silom, nove tehnologije moći stvorile su kriterije normalnosti koje subjekti žele ispuniti kako bi unutar zajednice bili svrstani u skupinu normalnih, dobrih građana.

poklanja punu pozornost Vašem učenju o važnosti obitelji, o pravu na život i o odgoju za odgovorno roditeljstvo...” (Tuđman 1994). Konačno, 1996. godine počinje i dugoročna strategijska nacionalna i populacijska politika iznesena u Nacionalnom programu demografskog razvitka. Na predstavljanju programa tadašnji ministar obnove Jure Radić izražava svoju zabrinutost: “ako u sljedećih 25 godina žene u Hrvatskoj budu rađale kao ovih godina, hrvatsko će se pučanstvo smanjiti na 4.452.500 stanovnika, odnosno za 335.000 ili za sedam posto”, pa je kao prioritet naglašena revitalizacija obitelji i demografska obnova. “Preporodnim mjerama potrebno je stvoriti novo duhovno ozračje i odnos javnosti prema rađanju, planiranju obitelji, obiteljskom životu i izvornim vrijednostima te osnovne podloge života čovjeka i nacije” (Nacionalni program demografskog razvitka 1996:50) jer bi bez takvog programa u desetljećima koja slijede, između ostalog, “počelo masovno doseljavanje u Hrvatsku građana iz demografski jačih naroda što bi vodilo prema tome da već do konca 21. stoljeća Hrvati postanu manjina u Hrvatskoj” (isto:49).

“Novo duhovno ozračje i odnos javnosti prema rađanju” krenulo se stvarati i u najmlađih, u udžbenicima, također prema preporuci Nacionalnog programa demografskog razvitka: “Slikovnice za djecu i udžbenike za osnovnu školu potrebno je obogatiti tematikom braka, obitelji, odgoja, majke, oca. Pozitivan stav prema ženi, spolnosti i novom ljudskom životu utkati u udžbenike” (isto:41). Udžbenici nisu odabrani slučajno. “Korpus znanja koji udžbenici nude predstavljen je kao objektivna zbilja” (Marković 2006:75) i učenici će s vremenom prihvatiti “objektivirane strukture društvenog svijeta u individualnu svijest” (Marković 2006 prema Berger i Luckman 1992), što znači da će jednu konstrukciju zbilje prihvatiti kao jedinu moguću zbilju. Pokušaj stvaranja nove realnosti najlakše ćemo dekodirati u udžbenicima iz vjeronauka analizirajući teme, tekstove i slike koje se bitno razlikuju u starim i novim izdanjima. Do kraja devedestetih godina prošlog stoljeća i u prvim godinama ovog stoljeća za nastavu vjeronauka su se rabili udžbenici koje je neizmijenjene izdavala Kršćanska sadašnjost još od sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Tek su 2003. godine objavljeni novi udžbenici u skladu s Programom katoličkoga vjeronauka u osnovnoj školi (NN 156/03) i u njima se mnogo više pažnje posvećuje pitanjima obitelji, daru života i liku majke, pa se tako već na prvim stranicama udžbenika za prvi razred predstavlja

obitelj.⁵ Novi udžbenici obogaćeni su i novim, vedrijim ilustracijama. Mnogi autori će nas upozoriti kako vizualni materijali ne zrcale stvarnu sliku stvarnosti, već daju određena značenja onome što prikazuju (Hall 1997:26; Barthes 1992), ovdje značenja poželjnog, odraz želje određene politike. Dok se u starim udžbenicima nije pridavala posebna pažnja vizualnom predstavljanju obitelji, to se u kasnijim izdanjima izmijenilo. Tako se u novom udžbeniku za prvi razred (*Učimo ljubiti Boga i ljude* 2003.) opisuje vesela i harmonična obitelj u kojoj se članovi međusobno vole i poštuju, zajedno se igraju, mole, uče, pomažu jedni drugima. Na početku udžbenika je predstavljena obitelj s troje djece i njezini likovi prate učenika kroz ostale teme u udžbeniku.

MOJA OBITELJ

Slika 1: Udžbenik *Učimo ljubiti Boga i ljude* 2003: 8.

U drugom se razredu predstavlja čovjek kao “divno Božje stvorenje” i u učenika se potiče zahvalnost za život, obitelj i ljude koje učenik svakodnevno susreće. Majčinska ljubav je tema u trećem i četvrtom razredu i majčinski

⁵ Moglo bi se s pravom postaviti pitanje zašto su uopće za analizu uzeti udžbenici iz vjeronauka ako staro izdanje datira još iz prošlog režima, a novo izdanje izlazi tek trinaest godina nakon osamostaljenja. Da su udžbenici unatoč tome korisni za analizu, mogu argumentirati sljedećim. Da bi se izmijenili udžbenici, valja prije toga provesti određenu proceduru: od izrade plana i programa nastave do osmišljavanja udžbenika, usklađivanja s trenutnom legislativom i ništa manje važno – politikom, pisanje tekstova, njihova procjena u nadležnom Ministarstvu, što zahtijeva određeno vrijeme, tako da izrada didaktičkih materijala uvijek kaska za društvenim promjenama. Budući da se radilo o konstituiranju nove države, koja je k tome bila obuhvaćena ratom, procedura izrade udžbenika bila je dodatno usporena. U doba uporabe starih udžbenika (1991.-2002.) izdavali su se u više navrata Nastavni planovi i programi katoličkog vjeronauka (*Nastavni plan za katolički vjeronauk u osnovnim školama* iz 1997. godine u izdanju Katehetskog salezijanskog centra, *Plan i program katoličkoga vjeronauka u osnovnim školama* iz 1998. godine u izdanju Kršćanske sadašnjosti), metodički priručnici za nastavnike i brojni članci o nastavi i predmetu vjeronauka, koji dopunjuju i ‘osuvremenjuju’ tadašnje udžbenike i pokušavaju u to prijelazno doba biti posrednik u usklađivanju nove politike i starih udžbenika. Stoga nam stari udžbenici zajedno s velikom produkcijom dodatnih tekstova o nastavi vjeronauka mnogo toga mogu reći o tadašnjoj politici seksualnosti. Zbog tromosti državnog aparata usudim se tvrditi da su novi udžbenici koji izlaze od 2003. godine u izdanju Kršćanske sadašnjosti uvelike odraz politike iz prvog desetljeća nove hrvatske države iako su rađeni prema Programu katoličkog vjeronauka iz 2003. godine, čemu u prilog govori i da su upravo ove školske godine (2009./10.) povučeni iz prodaje zbog diskutabilne legalnosti određenih sadržaja.

ideal je više puta predstavljen u liku Marije, Isusove majke. Majčin dan i Marijanske pobožnosti slave se u isto vrijeme, u mjesecu svibnju. Majka je predstavljena kao nježna, strpljiva, uvijek budna uz postelju bolesne djece, ljubeći ih bezuvjetno.

Kao što sam spomenula, tekstualni i vizualni opisi obitelji predstavljeni u udžbenicima mnogo su više odraz želje nego stvarnosti pa je u skladu s time potrebno promišljati i o njihovu odrazu na konkretnu stvarnost. U vrijeme kada su rastave braka, obitelji s jednim roditeljem kao i nasilje u obitelji jednako česta stvarnost kao i ona prikazana tekstem i slikom u udžbenicima, modeli koji se nameću kao stvarni i poželjni (obitelji s troje ili više djece i oba roditelja, sretne i harmonične obitelji) često će promašiti svoje primatelje ili zbog rascjepa između nečije konkretne i idealne stvarnosti rezultirati osjećajem još veće osamljenosti i napuštenosti ili isključenosti, nenormalnosti, drugosti. Judith Butler upozorila je upravo na isključivost koju diskursi produciraju produciranjem normativnosti, čime sve skupine koje ne ulaze u polje simboličnoga ostaju marginalizirane (Butler u Hall 1996).⁶

Drugi tematski blok kojim se udžbenicima iz vjeronauka nastoje provoditi 'preporodne mjere' Nacionalnog programa demografskog razvitka vezan je uz seksualnost mladih i u tom bloku se kao dio diskursa demografske politike u djece nastoji razviti stav da vlastito tijelo i seksualnost imaju prokreacijsku svrhu. U sedmom razredu se uči o promjenama koje se događaju u pubertetu, o tjelesnom, spolnom i duševnom razvoju. Učenicima se objašnjava zašto sve češće dolaze u sukobe s roditeljima i kako prebroditi konfliktne situacije. U sljedećem se poglavlju učenicima daju "pravila za život u ljubavi i vjernosti" i naglašava se vrijednost ljudskog života. Pobačaj je označen kao ubojstvo i klasificiran jednako kao "eutanzija, samoubojstvo, rat, naoružavanje, otmice, uzimanje talaca, mučenja, medicinski pokusi na ljudima, ugrožavanje vlastitog zdravlja (droga, duhan, alkohol)" (Periš 2003:34-35). U nastavku se dodatno govori o pobačaju:

⁶ Ipak, pozicija marginaliziranih subjekata nije permanentna. Identiteti su "dinamičke konstrukcije" (Hall u Božić-Vrbančić 2008) i upravo marginalizirani subjekti su ti koji destabilizacijom odnosa moći stvaraju mogućnost konstitucije novih identiteta, o čemu detaljnije govorim u zaključnom dijelu.

“Pobačaj (abortus) je izravno ubojstvo nerođenog djeteta i najveća izdaja majčinstva. Majka, simbol sigurnosti i ljubavi, pobačajem se pretvara u ubojicu najnevinijeg bića. Temeljna životna vezanost djeteta uz majku najgrublje se prekida. Pobačaj nije ‘pravo’ koje će ‘osloboditi’ ženu. Njegove teške psiho-fizičke posljedice najviše pogađaju upravo nju. Okolnosti počinjenog zločina slaba su utjeha ili opravdanje za pobačajem upropaštenu cijelu obitelj ...”

(Periš et.al 2003:35)

Ovakvo sugeriranje psihofizičkih posljedica i uništenja obitelji pobačajem često je dio diskursa Crkve o pobačaju i upravo u tom sugeriranju posljedica nalazimo primjer bio-moći na djelu gdje želja, potaknuta strahom od izumiranja nacije kao biološkog entiteta, teži postati stvarnost. U nastavku udžbenika seksualnost se tumači kao Božji dar čija je svrha isključivo rađanje djece. “Sve što se tome protivi jest povreda šeste Božje zapovijedi, a to su: preljub, rastava braka, incest (rodoskrvuće), mnogoženstvo, slobodne veze (‘brak na crno’), nemoralna regulacija poroda (kontracepcija, sterilizacija) itd” (Periš 2003:37). Homoseksualnost i masturbacija svrstavaju se u grijeh bludnosti zajedno s pedofilijom i silovanjem, a heteroseksualnost se postavlja kao norma i “temeljna odrednica čovjeka” (Periš 2006:16).

Materijali koje sam analizirala samo su dio diskursa o seksualnosti koji proizvodi demografska politika. Uz tiskane medije u vlasništvu države i Crkve koji neprestano ponavljaju strahove od izumiranja nacije, ne treba zaboraviti proizvodnju diskursa u svakodnevnom govoru, svejedno bilo u televizijskim ili radijskim emisijama, propovijedima za vrijeme bogoslužja i sl. Pogledamo li što statistički podaci Državnog zavoda za statistiku govore o prirodnom kretanju stanovništva od 1990. do 2007. godine (Tablica 1), uočiti ćemo da je 1996. godine i godinu poslije prirodni prirast u porastu što bi nas moglo dovesti do zaključka o trenutačnoj učinkovitosti natalitetne politike, no takav bi zaključak prije daljnjeg detaljnog istraživanja mogao biti brzoplet i netočan pa podatke navodimo samo kao moguću smjernicu daljnjeg proučavanja demografske politike.

Sanja Đurin: Politika seksualnosti: odgovor na fantazmu o ugroženoj naciji ili nešto više?

Godina	Broj živorođenih	Stopa nataliteta	Broj umrlih	Stopa mortaliteta	Prirodno kretanje broja stanovnika	Stopa prirodnog kretanja broja stanovnika
1990.	55 409	11.6	52 192	10.9	3 217	0.7
1991.	51 829	10.8	54 832	11.4	- 3 003	- 0.6
1992.	46 970	10.5	51 800	11.6	- 4 830	- 1.1
1993.	48 535	10.8	50 846	11.4	- 2 311	- 0.5
1994.	48 584	10.9	49 482	11.1	- 898	- 0.2
1995.	50 182	11.2	50 536	11.3	- 354	- 0.1
1996.	53 811	12.0	50 636	11.3	3 175	0.7
1997.	55 501	12.1	51 964	11.4	3 537	0.8
1998.	47 068	10.5	52 311	11.6	- 5 243	- 1.2
1999.	45 179	9.9	51 953	11.4	- 6 774	- 1.5
2000.	43 746	10.0	50 246	11.5	- 6 500	- 1.5
2001.	40 993	9.2	49 552	11.2	- 8 559	- 1.9
2002.	40 094	9.0	50 560	11.4	- 10 475	- 2.4
2003.	39 668	8.9	52 575	11.8	- 12 907	- 2.9
2004.	40 307	9.1	49 756	11.2	- 9 449	- 2.1
2005.	42 492	9.6	51 790	11.7	- 9 298	- 2.1
2006.	41 446	9.3	50 378	11.3	- 8 932	- 2.0
2007.	41 910	9.4	52 367	11.8	- 10 457	- 2.4

Tablica 1: Prirodno kretanje stanovništva od 1990.-2007. godine⁷

STVARNOST JE AMBIVALENTNE PRIRODE

Valja napomenuti da se državna demografska politika u nečemu ipak bitno razlikuje u prvom i drugom desetljeću nastanka hrvatske države. Govoreći o moći i o odnosima moći, Foucault napominje da moć nužno pretpostavlja “drugog”, dakle predstavlja aktivan odnos i “kao svoj neizostavni element uključuje slobodu” (Foucault 1991:115). Hannah Arendt će također napomenuti da je uvjet političkog djelovanja sloboda. A “gdje postoji sloboda, tamo je i otpor” (Hoy 2004:82). Foucault bi te odnose moći i otpora opisao kao hegemonijsku borbu usmjerenu ka određenoj konstrukciji stvarnosti, zbog čega je ona od početka ambivalentne prirode. Salecl upozorava kako je “erupcija nacionalizma” u mladim demokratskim državama Istočne Europe rezultat “fantazme o prijetnji koja se je nadvila nad naciju” (Salecl 2002:30-

⁷ Izvor podataka: [http://www.slideshare.net/sdphrvatske/depopulacija-u-republici-hrvatskoj-uzroci-razmjeri-i-perspektive-prema-Priopćenju-Državnog-zavoda-za-statistiku-\(Prirodno-kretanje-stanovništva-Republike-Hrvatske-u-2007.\)](http://www.slideshare.net/sdphrvatske/depopulacija-u-republici-hrvatskoj-uzroci-razmjeri-i-perspektive-prema-Priopćenju-Državnog-zavoda-za-statistiku-(Prirodno-kretanje-stanovništva-Republike-Hrvatske-u-2007.))

31) što se u navedenom primjeru može iščitati iz diskursa seksualnosti koji su i Crkva i država producirale devedesetih godina, kada se je natalitet poticao da ne bi izumrla nacija. Seks “služi kao matrica discipliniranja i kao načelo regulacije” (Foucault 1994a:101) i radi toga se proizvode diskursi seksualnosti uobličeni između ostalog u natalitetnu politiku, čiji je cilj održanje nacije ili konstrukcija željene stvarnosti. No čini se da se na početku novog tisućljeća, koje je u hrvatskoj političkoj stvarnosti obilježeno smrću prvog hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana, odnosi moći destabiliziraju. U to je vrijeme demografska politika motivirana novim mehanizmima (npr. usklađivanje zakona sa zakonima Europske unije ne dopušta svođenje žene na ulogu majke i roditeljice, zahtijeva se edukacija mladih o negativnim posljedicama seksualnog odnosa kao i mogućnostima zaštite od neželjene trudnoće i spolno prenosivih bolesti), što će rezultirati određenim rascjepom unutar politike koju su u početku provodile obje institucije, a time otvoriti mogućnost konstrukcije novih identiteta. Tako politika seksualnosti koju možemo pratiti u udžbenicima iz vjeronauka objavljenima poslije 2000. godine sve manje nailazi na podršku države i zapravo je danas situirana na granicu konflikta s legislativom. Udžbenik iz vjeronauka za sedmi razred koji smo, između ostalih, citirali u radu povučen je prije početka školske godine 2009./10. iz nastavnog programa i trenutno je u postupku revizije upravo zbog neprihvatljivosti ideja koje širi. Do tog je preokreta unutar diskursa seksualnosti dolazilo postupno. Još 1998. godine Odbor UN-a za uklanjanje diskriminacije žena prigovara hrvatskoj Vladi zbog “isticanja uloge žene kao majke i odgojiteljice” (Kratak vodič kroz CEDAW 2004:121), zbog “postojanja dokaza o tome da organizacije u vezi s Crkvom negativno utječu na vladinu politiku o ženama” (isto) i zbog “pokazatelja o odbijanju obavljanja pobačaja u nekim bolnicama” (isto). No kulminaciju otpora dominantom diskursu seksualnosti mogli smo pratiti potkraj 2007. i 2008. godine u raspravama vezanim za seksualnu edukaciju u osnovnim školama. Nevladina organizacija Forum za slobodu odgoja i Građanska koalicija “Stop rizičnom spolnom odgoju” reagirale su na odobrenje kojim Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa uz suglasnost Ministarstva zdravstva dopušta uvođenje Programa zdravstvenog odgoja i obrazovanja u osnovne škole koji je izradila udruga Grozd. Program se temelji na kršćanskim načelima, a sporan je zato što “definira seksualni odnos i kao uniju ljubavi i kao način prokreacije” (Izvještaj Radne grupe Europskog parlamenta o reproduktivnom zdravlju, hiv/aids-u i razvoju 2009), rodno je pristran “i daje negativne stavove prema homoseksualnosti, proturječeći

time hrvatskim zakonima, koji zabranjuju diskriminaciju na temelju roda ili seksualne orijentacije” (isto) i ne pruža mladima informacije kako se zaštititi od seksualno prenosivih bolesti i infekcija. Dio otpora dominantnoj moći može se iščitati i u osnivanju skupina i nevladinih organizacija koje se bave zaštitom prava marginaliziranih i(li) stigmatiziranih (Cesi – Centar za edukaciju i savjetovanje žena, Kontra – lezbijska grupa, Iskorak – Centar za prava seksualnih i rodni manjina itd.⁸), kao i onih izravno podvrgnutih režimu diskurzivne proizvodnje (npr. Udruga Roda – roditelji u akciji, koja se “zauzima za dostojanstvenu trudnoću, roditeljstvo i djetinjstvo u Hrvatskoj”⁹). Drugim riječima, unatoč normativnosti koju je proizvodila disciplinska i(li) bio-moć diskursima seksualnosti, a kojom se nastojala producirati određena stvarnost i njoj odgovarajući identiteti, iz napetosti koja je dio samog procesa konstruiranja određene stvarnosti artikuliraju se alternative dominantnoj politici i ulaze u borbu za odnose moći.

⁸ www.iskorak.org, www.cesi.hr, www.iskorak.org

⁹ www.roda.hr/tekstovi.php?TekstID=21

NAVEDENA LITERATURA

- Armstrong, David. 1994. *Bodies of knowledge, knowledge of bodies*. London: Routledge.
- Baković, Anto. 1990. "Najcrniji hrvatski Božić". *Glas koncila*, 814: 4.
- Baković, Anto, ur. 1992. *Duhovna obnova Hrvatske*. Zagreb: Vlada RH, Agencija za obnovu, 11-20.
- Barthes, Roland. 1992. *Camera lucida*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Božić - Vrbančić, Senka. 2008. "Diskurzivne teorije i pitanje europskog identiteta." *Etnološka tribina* 31: 9-38.
- Dražanić, Ante. 1991. "Uvod". *Liječnički vjesnik*: 107.
- Filipović, Ana Thea. 1997. *Nastavni program za katolički vjeronauk u osnovnoj školi*. Zagreb: Katehetski salezijanski centar.
- Foucault, Michael. 1990. *History of sexuality, 2: The Use of Pleasure*. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel. 1991. *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt.
- Foucault, Michel. 1994. *Nadzor i kazna*. Zagreb: Informator.
- Foucault, Michel. 1994a. *Znanje i moć*. Zagreb: Globus.
- Foucault, Michel. 2000. *Power*. New York: The New Press.
- Hall, Stuart. 1996. "Introduction: Who Needs 'Identity'". U: *Questions of Cultural Identity*. S. Hall, P. du Gay, ur. London: Sage, 1-17.
- Hall, Stuart, ur. 1997. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Howarth, D., A. J. Norval i Y. Stavrakakis, ur. 2000. *Discourse theory and political analysis - Identities, hegemonies and social change*. Manchester: Manchester University Press.
- Hoy, David Couzens. 2004. *Critical resistance: from poststructuralism to post-critique*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology.
- Jambrešić-Kirin, Renata. 2004. "Heroine ili egzekutorice: partizanke u 1990-ima". U: *Između roda i naroda: etnološke i folklorističke studije*. R. Jambrešić Kirin i T. Škokić, ur. Zagreb: Centar za ženske studije i Institut za etnologiju i folkloristiku.

Sanja Đurin: Politika seksualnosti: odgovor na fantazmu o ugroženoj naciji ili nešto više?

Jambrešić-Kirin, Renata. 2006. "Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture". U: *Devijacije i promašaji: etnografija domaćeg socijalizma*. L. Čale Feldman i I. Prica, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 149-179.

Marković, Jelena. 2006. "(Re)konstrukcije identiteta u udžbeničkoj produkciji: analiza sadržaja udžbenika za prva četiri razreda osnovne škole od 1945. godine do danas." *Narodna umjetnost* 43/2 : 67-94.

Randić, Ljiljana. 1991. "Planiranje obitelji". *Liječnički vjesnik*, 112-116.

Salecl, Renata. 1991. *Ideologija in nadzorovanje*. Doktorska dizertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Salecl, Renata. 2002. *Protiv ravnodušnosti*. Zagreb: Arkzin.

Senjković, Reana. 2002. *Lica društva, likovi države*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Tudman, Franjo. 1990. *Govor na I. Općem saboru Hrvatske demokratske zajednice*. <http://www.franjo-tudjman.net/> (05. 07. 2008.).

Tudman, Franjo. 1994. *Pozdravni govor u prigodi prvog posjeta pape Ivana Pavla II. Hrvatskoj*. <http://www.franjo-tudjman.net> (05. 07. 2008.).

DOKUMENTI

Izveštaj Radne grupe europskog parlamenta o reproduktivnom zdravlju, hiv/aids-u i razvoju 2009. 2009. <http://www.zamirnet.hr/stoprso/st2/materijali/HR-Letter%20EU.doc> (22.11.2009.)

Kratak vodič kroz CEDAW. 2004. Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH.

Nacionalni program demografskog razvitka. 1996. Vlada RH.

Plan i program katoličkog vjeronauka u osnovnoj školi. 1998. Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije: Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske.

Priopćenje DZS-a: Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2007. 2008. Državni zavod za statistiku. http://www.dzs.hr/hrv/publication/2008/7-1-1_1h2008.htm (30.09.2009.)

UDŽBENICI

Baričević, Josip, ur. 1998. *Katekizam 4*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Baričević, Josip, ur. 1998. *Katekizam 5. Pođimo zajedno*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Baričević, Josip, ur. 1998. *Katekizam 6: Put u slobodu*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Jakšić, Josip, ur. 2003. *Učimo ljubiti Boga i ljude: udžbenik za katolički vjeronauk prvoga razreda osnovne škole*. Zagreb: Glas Koncila.

- Jakšić, Josip, ur. 2003a. *Rastimo u zahvalnosti: udžbenik za katolički vjeronauk drugoga razreda osnovne škole*. Zagreb: Glas Koncila.
- Pažin, Ivica, ur. 2003. *Za stolom ljubavi i pomirenja: vjeronaučni udžbenik za treći razred osnovne škole*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Pažin, Ivica, ur. 2004. *Na putu vjere: udžbenik za katolički vjeronauk četvrtoga razreda osnovne škole*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Periš, Josip, ur. 2003. *Zajedno u ljubavi: vjeronaučni udžbenik za sedmi razred osnovne škole*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Periš, Josip, ur. 2006. *S Kristom u život: vjeronaučni udžbenik za osmi razred osnovne škole*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Razum, Ružica. 2003. *Ja sam put: vjeronaučni udžbenik za peti razred osnovne škole*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Razum, Ružica. 2003a. *Pozvani na slobodu: vjeronaučni udžbenik za šesti razred osnovne škole*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Vajnaht, E. 1983. *Dobro jutro 2: udžbenik za II. razred osnovne škole*, Zagreb: Školska knjiga.
- Vajnaht, E. 1984a. *Dobro jutro 3: udžbenik za III. razred osnovne škole*, Zagreb: Školska knjiga.

POLITICS OF SEXUALITY: RESPONSE TO PHANTASM OF ENDANGERED NATION OR SOMETHING MORE?

Summary

The principal aim of the article is to examine politics of the body and sexuality in contemporary Croatia. Croatia, like many other East European countries, is often described as a country in transition, undergoing many changes. Among these changes, I would like to examine the changes of the politics of sexuality in dominant discourses after the foundation of the new Croatian state and to show how these discourses form a new social reality using demographic politics or, in Foucault's words, bio-power to save the nation from extinction.

Keywords: politics of sexuality, population policy, discourse